

promjene zemljišnih kapaciteta i posjedovne strukture obiteljskih gospodarstava hrvatske¹⁾

josip defilippis

split, hrvatska

primljeno travnja 1994.

Zemljišni kapaciteti i posjedovna struktura obiteljskih gospodarstava Hrvatske doživjeli su u prošlih pedesetak godine velike promjene. Neprestano se smanjuju zemljišni kapaciteti kao posljedica neposrednih agrarnih mjera, dijelom zbog dugotrajnog procesa deagrarizacije. Usporedo se mijenja i posjedovna struktura tako da raste broj sitnih gospodarstava, a smanjuje broj i ukupna površina većih. Proces usitnjavanja poljoprivrednih površina bit će svakako ozbiljnija poteškoća u naporima da se potakne razvitak hrvatske obiteljske poljoprivrede.

—> Zemljišni kapaciteti obiteljskih gospodarstava prvih desetak godina nakon drugoga svjetskog rata preživljavali su značajne i nagle promjene. Na to su, prije svega, utjecali veliki ljudski i materijalni gubici sela. Neposredno nakon rata (već 1945) donosi se Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji kojim se oduzima zemlja velikim posjednicima i stranim državljanima i dodjeljuje bezzemljašima, sitnim seljacima i kolonistima. Uslijedilo je nasilno osnivanje seljačkih radnih zadruga prema sovjetskom modelu. Bio je to način da se privatno vlasništvo nad zemljom zamijeni državnim. Zbog neuspješnosti i otpora (polovinom pedesetih) odustaje se od tog modela. I na kraju, 1953, provodi se druga agrarna reforma kojom se još više ograničava privatni seljački posjed - na 10 ha.²⁾ Sve to utjecalo je na broj obiteljskih gospodarstava, na njihove zemljišne kapacitete i ukupnu posjedovnu strukturu.

Zemljišni kapaciteti obiteljskih gospodarstava u zadnjih trideset pet godina (1956-1991) pokazuju trajnu sklonost padu. U tom razdoblju ona su izgubila 537 000 ha poljoprivrednih površina (21%) ili 521 000 ha obradivih površina (25%). Taj pad daleko je značajniji od pada ukupnih obradivih površina³⁾ i isto tako brži od pada broja obiteljskih gospodarstava (u promatranom razdoblju za 20 %). Poslje-

1) Tekst je dijelom izmijenjeno i dopunjeno poglavlje iz autorove knjige *Obiteljska gospodarstva Hrvatske*, Zagreb : AGM, 1993. - 247 str. (Biblioteka Gospodarstvo)

2) Zakon o poljoprivrednom zemljišnom fondu općenarodne imovine, obično zvan "druga agrarna reforma", donesen je 24. svibnja 1953. Tim zakonom zahvaća se u Hrvatskoj 7 791 posjed i stvara se fond od 24 000 ha. Ukupno je raspodijeljeno 15 600 ha: poljoprivrednim dobrima 8 700 ha, zadružnim organizacijama 6 900 ha. Tim zakonom institucionalizirana je a kasnijim ustavima (1963 i 1974) potvrđena maksimalna veličina obiteljskog gospodarstva. "Maksimum" se zadržao sve do raspada Jugoslavije.

3) U posljednjih trideset godina (1961-1991) fond društvenog zemljišta neprestano je rastao: od 905 000 ha poljoprivrednih površina 1961. na 1 193 000 ha 1991. Dakle, ukupan pad poljoprivrednog zemljišta Hrvatske dogodio se isključivo na privatnom, obiteljskom poljoprivrednom posjedu.

dica takva kretanja očituje se u neprestanom smanjenju površina prosječnoga obiteljskog gospodarstva u Hrvatskoj (od 3,18 ha obradivih površina u 1956. na 2,94 ha u 1991). Istovremeno opadao je udio zemljišnog fonda obiteljskih gospodarstava u ukupnim obradivim površinama: sa 94% 1956. na 78 % 1991.

Tablica 1

Zemljišni kapaciteti obiteljskih gospodarstava

u tisućama

Godina	Poljoprivredne površine			Obradive površine		
	Ukupno (ha)	Obiteljska gospodarstva		Ukupno (ha)	Obiteljska gospodarstva	
		ha	%		ha	%
1956	3.380	2.557	75,6	2.220	2.094	94,3
1961	3.385	2.480	73,2	2.230	1.993	89,4
1971	3.344	2.248	67,2	2.188	2.817	83,0
1981	3.253	2.081	64,0	2.070	1.665	80,4
1991	3.208	2.015	62,8	2.020	1.573	77,9

Izvori: SGH za odgovarajuće godine.

Tablica 2

Struktura obradivih površina obiteljskih gospodarstava 1961 i 1991.

u tisućama ha i %

Kategorija korištenja	Ukupne površine (000 ha)		Obiteljska gospodarstva			
	1961	1991	000 ha		% od ukupnog	
			1961	1991	1961	1991
Ukupno obradivo	2.230	2.020	1.993	1.573	89,4	77,9
Oranice i vrtovi	1.590	1.465	1.395	1.097	87,7	74,9
Voćnjaci	67	70	62	65	92,5	92,8
Vinogradi	95	72	92	64	96,8	88,9
Livade	478	413	444	347	92,9	84,0

Izvori: SGH za odgovarajuće godine.

U strukturi obradivih površina obiteljskih gospodarstava Hrvatske (1991) oranice i vrtovi čine 70%, voćnjaci 4%, vinogradi 4% i livade 22%. Namjena obradivih površina nije se osjetnije mijenjala u promatranom razdoblju, osim što se smanjivala površina pod pojedinim kulturama gledano u apsolutnim brojevima. Podatak se odnosi na sva obiteljska gospodarstva Republike, ali razlike su znatne s obzirom na poljoprivredno područje. Udio ukupnih obradivih površina obiteljskih gospodarstava u ukupnim obradivim površinama opao je od 89% 1961. na 78% u 1991.

Obiteljska gospodarstva međusobno se jako razlikuju po nizu proizvodnih, ekonomskih, socioekonomskih obilježja, ali i s obzirom na poljoprivredno područje. Veličina gospodarstva, njegov zemljišni proizvodni kapacitet (i mogućnosti) svakako je jedan od važnih elemenata prema kojemu se gospodarstva razlikuju i koji utječe na njihove proizvodne, ekonomske i općenito razvojne karakteristike.

Posjedovnu strukturu obiteljskih gospodarstava Hrvatske karakterizira visok udio malih gospodarstava. Čak jedna trećina (35%) svih gospodarstava (1991) ima manje od 1 ha korisnih poljoprivrednih površina, a više od jedna polovina gospodarstava (55%) imaju manje od 2 ha. S druge strane, izrazito je nizak udio većih seljačkih imanja. U 1991. bilo je samo 15,5% gospodarstava sa više od 5 ha, a sa više od 8 ha tek 5,6 % u ukupnom broju.

Tablica 3

Posjedovna struktura obiteljskih gospodarstava Hrvatske 1960-1991⁴⁾

Godina	Veličina posjeda u ha						
	do 0,5	0,6-1,0	1,1-2,0	2,1-3,0	3,1-5,0	5,1-8,0	8,1 i više
Broj gospodarstava (000)							
1960	64	62	127	109	143	95	53
1969	69	66	121	106	127	83	43
1981	102	78	109	87	95	64	34
1991	104	81	110	75	80	53	30
Struktura (%)							
1960	9,8	9,5	19,4	16,7	21,9	14,5	8,1
1969	11,2	10,7	19,7	17,2	20,6	13,5	7,0
1981	17,9	13,7	19,2	15,3	16,7	11,2	6,0
1991	19,5	15,2	20,6	14,1	15,0	9,9	5,6

Promatrajući promjene u tridesetgodišnjem razdoblju (1960-1991) zapažamo da se broj i udio malih gospodarstava povećao: broj gospodarstava do 1 ha porastao je od 126 000 u 1961. na 185 000 u 1991 (za 59 000 ili 47 %). Rastao je i njihov udio u ukupnom broju gospodarstava: sa 19 na 35%. Nasuprot tome, opada broj svih gospodarstava od 1 ha naviše. Skupina većih gospodarstava (više od 5 ha) smanjila se od 148 000 na 83 000 (za 65 000 ili 43%), pa je njihov udio u ukupnom broju gospodarstava pao sa 23 na samo 15 %.

Dva procesa istodobno teku: broj najmanjih gospodarstava (do 1 ha) raste, a broj svih ostalih pada. Dapače, što je gospodarstvo veće, to je opadanje njihova broja veće. Ukupan pad broja obiteljskih gospodarstava događa se u skupini gospodarstava s posjedom iznad 1 ha. (Naime, broj onih do 1 ha raste.)

Tablica 4

Promjene broja pojedinih skupina obiteljskih gospodarstava 1960-1991 (tisuće gospodarstava)

Razdoblje	Gospodarstva do 1 ha	Gospodarstva iznad 1 ha	Sva gospodarstva
1960-1969	+ 9	-47	-38
1969-1981	+45	-91	-46
1981-1991	+ 5	-41	-36
1960-1991	+59	-179	-120

Proizlazi da pad broja gospodarstava s posjedom iznad 1 ha daleko premašuje pad ukupnog broja gospodarstava (179 000 prema 120 000). Zanimljivo je da gospodarstva s posjedom do 1 ha, a ona sa stanovišta nacionalne ekonomije ionako nemaju veću proizvodnu važnost, onda je osipanje broja obiteljskih gospodarstava mnogo veće nego što proizlazi iz usporedbe njihova ukupnog broja. Najveće promjene nastale su u razdoblju 1969-1981.

4) U ovoj i sljedećim tablicama kategorije "veličina posjeda" i "poljoprivredne površine" preuzete su iz podataka koje statistika vodi kao "korištene poljoprivredne površine". "Obradive površine" preuzete su također iz "korištenih obradivih površina". Na to smo se odlučili zato što je tako strukturirana većina drugih podataka i zato što one predstavljaju stvarno korištene zemljišne površine. Uostalom, razlike između "vlastitih" i "korištenih" površina i nisu značajne. Primjerice, prosjek vlastitih površina za 1991 iznosio je 2,93 ha, korištenih 2,88 ha, a vlastitih obradivih 1,95 ha i korištenih 1,94 ha.

Kao izvori podataka za 1960. i 1969. služili su nam popisi poljoprivrede, a za 1981. i 1991. popisi stanovništva i stanova.

Osim brojčane zastupljenosti gospodarstava po pojedinim veličinskim skupinama, zanimljivo je raščlaniti zemljišne površine unutar pojedine veličinske skupine i njihove promjene.

Tablica 5

Posjedovna struktura obiteljskih gospodarstava Hrvatske 1960-1991, prema korištenoj poljoprivrednoj površini

Godina	Veličina posjeda u ha						
	do 0,5	0,6-1,0	1,1-2,0	2,1-3,0	3,1-5,0	5,1-8,0	8,1 i više
Korištena poljoprivredna površina (000 ha)							
1960	13	38	158	228	474	492	517
1969	16	41	152	227	427	430	397
1981	27	58	164	220	373	398	397
1991	30	61	164	189	318	332	346
Struktura (%)							
1960	0,7	2,0	8,2	11,9	24,7	25,6	26,9
1969	0,9	2,4	9,0	13,4	25,3	25,4	23,5
1981	1,6	3,5	10,0	13,4	22,8	24,3	24,2
1991	2,1	4,2	11,4	13,1	22,1	23,1	24,0

Iz pregleda rasporeda površina prema veličinskim skupinama posjeda (tablica 5) proizlazi da gospodarstva s posjedom iznad 3 ha drže najveći dio zemljišnih kapaciteta. Oni zajedno posjeduju (1991) 996 000 ha poljoprivrednih površina ili 69%. Gospodarstva veličine do 1 ha posjeduju tek 91 000 ha ili 6% od ukupnih poljoprivrednih površina. Odatle i njihova ograničena važnost za poljoprivredu Republike.

Promatramo li promjene u analiziranom razdoblju zapaziti ćemo da ukupne površine koje posjeduju sitna gospodarstva, pa i ona sa 1-2 ha površine, rastu, da se ukupne površine svih ostalih veličinskih skupina smanjuju. Dapače, najveća gospodarstva (iznad 8 ha) u promatranih trideset godina izgubila su najveće površine (171 000 ha ili 33 % svojih površina iz 1960).

Tablica 6

Promjene površina veličinskih skupina gospodarstava 1961-1991 (u tisućama ha)

Razdoblje	Gospodarstva do 1 ha	Gospodarstva iznad 1 ha	Sva gospodarstva
1960-1969	+ 6	-236	-230
1969-1981	+28	- 81	- 53
1981-1991	+ 6	-204	-198
1960-1991	+40	-521	-481

Iz promjene površina po skupinama gospodarstava proizlazi da se ukupno smanjenje poljoprivrednih površina u proteklih trideset godina realiziralo u skupini gospodarstava s posjedom iznad 1 ha i da je to smanjenje osjetno veće nego ako ga promatramo kao ukupno smanjenje površina svih gospodarstava (521 000 ha umjesto 481 000 ha za sva gospodarstva). I ovdje su se najveće promjene odigrale u razdoblju 1969-1981. Povećanje površina u skupini sitnih gospodarstava (do 1 ha) kompenzira dio pada u skupini većih gospodarstava. Zato nam analize kretanja površina svih obiteljskih gospodarstava zajedno ne daju pravu sliku promjena.

Tablica 7

Posjedovna struktura obiteljskih gospodarstava Hrvatske 1961-1991, prema korištenoj obradivoj površini

Godina	Veličina posjeda u ha						
	do 0,5	0,6-1,0	1,1-2,0	2,1-3,0	3,1-5,0	5,1-8,0	8,1 i više
Korištena obradiva površina (000 ha)							
1960	13	35	143	205	423	427	348
1969	15	37	136	202	379	372	258
1981	21	44	118	159	270	281	210
1991	22	44	118	136	227	230	188
Struktura (%)							
1960	0,8	2,2	9,0	12,9	26,5	26,8	21,8
1969	1,1	2,6	9,7	14,4	27,1	26,6	18,4
1981	1,9	4,0	10,7	14,4	24,5	25,5	19,0
1991	2,3	4,5	12,2	14,1	23,5	23,8	19,5

Vrlo slična obilježja i promjene nalazimo kad križamo korištene obradive površine i posjedovnu strukturu gospodarstava. I ovdje su najveće obradive površine u skupini gospodarstava iznad 3 ha. Ona su 1960. posjedovala 1 198 000 ha, a 1991 tek 645 000 ha obradivih površina. Isto tako smanjio se i udio njihovih obradivih površina u ukupnim obradivim površinama sa 75% na 67%. Najveći pad bilježimo u skupini najvećih gospodarstava (iznad 8 ha) koja su u ovom razdoblju "izgubila" 160 000 ha obradivih površina ili 46%. Pad obradivih površina u posjedu većih gospodarstava (iznad 3 ha) djelomično se nadoknađuje rastom površina u rukama malih obiteljskih gospodarstava (do 1 ha), pa i u rastu udjela obradivih površina svih gospodarstava do 3 ha (od 25% 1960. na 33% 1991).

Na kraju ovog razmatranja nameću nam se dvije konstatacije. Prva. Neprekidno pada ukupni zemljišni kapacitet svih obiteljskih gospodarstava u Hrvatskoj. Prema tim tendencijama Hrvatska je vrlo bliska razvijenoj Europi. Drugo. Obiteljsku poljoprivredu Hrvatske obilježava izrazito "usitnjena" posjedovna struktura koja se, nažalost, dalje pogoršava.

Tablica 8

Promjene broja gospodarstava i njihovih površina prema veličini zemljišnog posjeda (indeks 1991/1960)

	Veličina posjeda u ha							Ukupno
	do 0,5	0,6-1,0	1,1-2,0	2,1-3,0	3,1-5,0	5,1-8,0	8,1 i više	
Broj gospodarstava	162,5	130,6	86,6	68,8	55,9	55,8	56,6	81,6
Poljoprivredna površina	230,8	160,5	103,8	82,9	67,1	67,5	66,9	74,9
Obradiva površina	169,2	125,7	82,5	66,3	53,7	53,9	54,0	60,6

Usporedno praćenje promjene broja obiteljskih gospodarstava i njihovih površina u posljednjih trideset godina (1960-1991) pokazuje da čitava struktura "klizi" prema manjim veličinskim skupinama gospodarstava. Raste broj i ukupna površina samo najmanjih gospodarstava (do 1 ha). Postupnim porastom veličine gospodarstva sve je veći pad i broja gospodarstava i površine koju ona posjeduju (poljoprivredne i obradive). Najveća veličinska skupina gospodarstava (iznad 8 ha) bilježi najveći pad broja gospodarstva i ukupnih površina u njihovu posjedu.

Konačna posljedica ovih kretanja smanjenje je zemljišnih površina prosječnoga, ionako premalog obiteljskog gospodarstva u Hrvatskoj.

Tablica 9
Veličina prosječnog obiteljskog gospodarstva (ha)

Godina	Poljoprivredne površine	Obradive površine
1960	2,94	2,44
1969	2,75	2,27
1981	2,88	1,94
1991	2,70	1,81

Prema površini, obiteljsko gospodarstvo u Hrvatskoj među najmanjim je gospodarstvima u Europi.⁵⁾ Problem je još veći zato što veličina obiteljskog gospodarstva u Hrvatskoj pokazuje dugotrajnu tendenciju pada, a to je suprotno tendenciji u razvijenoj Europi.⁶⁾

U procesu deagrarizacije znatno se povećava broj i udio najmanjih gospodarstava (do 1 ha). Iako ona čine znatan udio u ukupnom broju gospodarstava (35% u 1991.), sva zajedno posjeduju tek 6,3% ukupnih poljoprivrednih ili 6,8% ukupnih obradivih površina. Ona, unatoč izuzetnom porastu, ne zauzimaju značajnije proizvodne zemljišne kapacitete pa je i njihov prinos ukupnoj poljoprivrednoj proizvodnji vrlo skroman. To su ponajviše gospodarstva nepoljoprivrednih domaćinstava ili domaćinstava bez radne snage. Jednim dijelom nastajala su u procesu deagrarizacije postupnim gašenjem većih gospodarstava. Drugim dijelom, sve više nepoljoprivrednih domaćinstava počinje se baviti poljoprivredom jer hoće imati vlastite, zdrave proizvode, radi rekreacije ili pak dodatne zarade (cvijeće, povrće u prigradskim zonama). Sve u svemu, ta bi gospodarstva možda bilo bolje smatrati okućnicama, obiteljskim vrtovima nego proizvodnim jedinicama u nacionalnoj poljoprivredi i gospodarstvu.

Daleko više trebao bi zabrinjavati pad broja i proizvodnih mogućnosti većih i velikih obiteljskih gospodarstava. Jednim dijelom zato što bi ona u najvećoj mjeri morala osigurati rast ukupne poljoprivredne proizvodnje. Dijelom zato što je tek na krupnijim gospodarstvima moguće racionalno koristiti nova znanja, sredstva i tehnike.

Nažalost, nedostaje odgovarajućih empirijskih istraživanja, a statistički podaci teško sami mogu dati odgovor na pitanje zašto se ovi procesi zbivaju upravo tako. Jedni naglašavaju dugotrajnu neprimjerenu (restriktivnu) politiku prema poljoprivredi, dugoročnu ideološku indoktrinaciju o seljaku i seljaštvu kao politički nepodobnom "elementu" i u tome traže uzroke sadašnjem stanju. U potvrdu ovom stavu navodi se ograničenje površina u vlasništvu seljaka, zabrana posjedovanja traktora i sl. Drugi ističu ekstenzivnost naše industrije (općenito nepoljoprivrede), nisku proizvodnost rada i niske plaće koje ne omogućuju dojučerašnjem seljaku (sada radniku) da prehrani obitelj već ga tjera na njivu da tamo ostvari dodatni prihod (naturalni ili novčani). Zato on ne napušta konačno ni gospodarstvo ni proizvodnju što pridonosi održavanju, pa i povećanju broja sitnih gospodarstava. Oba navedena tumačenja prihvatljiva su i realno utemeljena.

5) Prosječna veličina posjeda krajem sedamdesetih iznosila je u Francuskoj 21 ha, Engleskoj 57,4 ha, Italiji, 7,7 ha, SR Njemačkoj 11,7 ha, Belgiji 11,6 ha, Nizozemskoj 13 ha, Danskoj 30,6 ha, Irskoj 17,7 ha.

6) U razdoblju od 45 godina (1930-1975) prosječna veličina posjeda narasla je u Francuskoj za 91,6%, Engleskoj 100%, Švedskoj 76,9%, Italiji 33,3%, SAD 146%. Kanadi 227,8%.

Josip Defilippis

Changes in land capacities and ownership structure on family farms in Croatia

Summary

Land capacities and ownership structure on family farms in Croatia have changed greatly in the last fifty years. Land capacities are constantly decreasing, partly as the result of agrarian measures, partly also because of the long-lasting process of deagrarianization. At the same time the ownership structure is changing, too, the number of small farms increasing and the number and total size of the larger ones decreasing. The process of agricultural fragmentation will certainly present a serious difficulty in efforts to stimulate the development of Croatian family agriculture.

Les changements des superficies des terres et de la structure de la propriété des exploitations agricoles familiales en Croatie

Résumé

Les superficies des terres et la structure de la propriété des exploitations agricoles familiales ont subi de grands changements en Croatie au cours de ces cinquante dernières années. Les surfaces des terres diminuent constamment à la suite des mesures agraires directes, en partie à cause du processus de la dépopulation agraire de longue durée. En même temps, la structure de la propriété est aussi modifiée, de sorte que le nombre des petites exploitations agricoles augmente, alors que le nombre et la superficie totale des exploitations agricoles plus grandes diminuent. Le processus de morcellement des superficies agricoles présentera sûrement une sérieuse difficulté dans les efforts déployés pour encourager le développement de l'agriculture familiale en Croatie.